

ЭГРИ АГАЧ ЯРСГЫНЫНА ГИДЕР

Түркмен халкының тарыхында агыр гүнлер гечмише-де аз болмандыр, бизиң асырымызда-да онуң депесинден шейле кынчылыкларың энчемеси инди. Оларың иң агыры 1917-нжи йылда озалкы Рус империясының чәклеринде пролетариат диктатурасына даянган дийдимзор тоталитар режимниң дөремеги ве соңра-да, 1991-нжи йылда онуң сынмагы билен багланышыклдыр. СССР-иң дөремеги-де, йыкылмагы-да түркмен халкы үчин агыр сынага айланды.

Йөне велин, бу ерде бир улы тапавут бар. СССР-иң дөремегинден түркменлер тарыхы планда аланыңда умуман улы утуш газандылар. Гайгысыз Атабай, Недирбай Айтак ялы эденли огулларының акыл-пайхасы билен түркменлер СССР-иң дүзүминде өз республикасыны дөрөдип, гелжекки гарашсыз түркмен дөвлетиниң бинядыны тутмагы башардылар. Бу болса, элбетде, шол анык тарыхы шертлерде газанып болжак иң ёкары позитив нетижеди.

Эмма СССР-иң йыкылмагындан велин, бизиң халкымыза дегерли пейдаланмак несип этмедди. Мунуң себәби бу тарыхы пурсатда юрдуң башында сыясы, ыкдысады, милли-медени дүшүнжеси боюнча Г.Атабай, Н.Айтак я-да соңракы Шажа Батыр ялы шахыетиң дәл-де, эйсем чаласоват, шөхратпараз ве өз халкындан өлер ялы горкян, узак вагтлап өз шахсы бәхбидини арап, онуң гаршысына иш алып баран, шонуң үчин-де өз халкы билен хич хачан бир пердеден гопмажак, гопуп-да билмежек адамының отуранлыгындадыр. Түркмениң эрк-ислегини сындырмак – онуң үчин юрт башында галмагың еке-тәк ёлуды ве ол бу йөрелгесини тә иң соңкы демине деңич довам этмесе дагы алажы ёкдур, болуп-да билмез. Ёгса 1991-нжи йылың гүйзүнде Түркменистанда демократик хукук дөвлетиниң гурлушыгына гиришмәге ве бары-ёгы санлыжа йылың ичинде халкымызы говы гүнлере етирмәге гөрлүп-эшидилмедик мүмкинчилик дөрөди. Эмма, хайп, өз халкының, тарыхың ве иң бәркиси өз ынсабының өңүнде-де хич хили жогапкәрчилик дуймаян адамларың бет үйшмелени бу мүмкинчилиги ер билен егсан этди. Зораякдан бойнуна дакылан формал гарашсызлыгы-да горка-горка илиң соңунда ыглан эден пәлияман С.А.Ныязов тарапындан ёлбашчылык эдилён бу топар соңра юрды дүйпли тозгунчылыга учратды.

ТКП МК-ның шол вагткы 1-нжи секретары С. А. Ныязов түркмен халкының тарыхы перспективасына ёл ачандан өз элинде хәкимieti зораякдан сакланыны говы гөрди. Ягны түйс түркүләп айданыңда, өз шахсы бәхбидини ил-гүнүң, түркмен топрагының, Түркменистан дөвлетиниң бәхбитлеринден хас илери тутды. Бу ерде бир мөхүм айратынлыгы белләп гечмек зерур. 1991-нжи йылың гүйзүнде С.А.Ныязов үчин юртда альтернатив президент сайлавларыны ыглан эдип, халкың өңүнде бәслешикли сынагдан гечип, шонуң нетижесинде хәкимiet башындан абрай билен гитмек, ёгса-да халкың несъе ынамыны газанып, юрды демократик эсасда бүс-бүтин тәзече доландырмак хукугына эе болмак перспективасы ачылды. Бу ёл билен гиденлигинде, онуң Түркменистаның илкинжи кануны президенти болмак мүмкинчилиги-де ёк дәлди. Эмма С.А.Ныязов бу догры ёл билен гитмекден боюн гачырды. Ол хәкимieti өз элинде гүйч билен сакламагы йүрегине дүвди. Мунуң дүйп себәби түркмен халкының өңүнде эден этмишлериниң багышланмажакдыгыны онуң биленлигинде болса герек? Чүнки ол СССР дөврүнде Москваның дикмеси хөкмүнде антитүркмен сыясаты алып барды. Түркмен дилине дөвлет дили статусының берилмегиниң, Гөкдепе трагедиясының ясының тутулмагының, дини азатлыгың ве түркмен халкыны пагта монокультурасының сүтеминден гутармагың гаршысына чыкыш этди. Түркмен милли

кадрларыны өсдүрмегиң дерегине олары дүрли баханалар билен ишден айрып, оларың ерине Россиядан гелмишек кадрлары ёлбашчы ишлере, республиканы доландырмага чекди.

С.А.Ныязовың шол дөвүрде гойберен дүйпли ялңышлыкларының ене-де бири – онуң түркмен халкының элинден үйтгедип гурмак сыясатының эчилен эркинликлерини алмагыдыр. Нетижеде түркмен халкы етип гелйән базар гатнашыкларына тайынлык гөрмекден махрум эдилди. Бу-да өз гезегинде бизиң халкымызы тизара улы материал, мадды, медени ве ахлак йитгилериниң үстүнден элтди. Бу гүн ол йитгилериң нетижесини бизиң халкымыз өз герденинде чекйэр. Бу угурда иң бэркиси екеже мысала йүзленмек-де етерликдир. Юрдуң ёлбашчысы өз халкындан якин вагтда бахаларың бирнөче йүз, хатда бирнөче мүн эссе гымматлажакдыгыны йөвселлик билен гизлэп, халкы: ”Хич зат үйтгемез, харытлар гымматламаз!” диен ялы ялан вадалар билен гүймедиде ве Түркменистана озал арзан бахадан гелен ве юрдуң ичинде бар болан уммасыз фондларың, харытларың ве чиг малларың гоңшы республикаларың эдаралары, ишевүрлери ве екебара сөвдагэрлери тарапындан таланмагына, даргадылмагына, юртдан чыкарылмагына мүмкинчилик дөрөтди. Түркмен халкы болса, өз дар дүшүнжели ёлбашчысының бош вадаларына ынанып, самана өврүлен рус рубллары билен ер юмруклап галды. Галаныны оваррам эдениңде-де, диңе шу ялңышлыгың өзи-де, эгер самана өврүлип барян рус рублларына сатын алнып юртдан чыкарылан медени, тарыхы байлыклары-да мунуң үстүне гошсаң, онда йитги хэзирки гүнүң бахалары билен бирнөче миллиард американ долларына барабардыр. Элбетде, хут шу гойберен ялңышлары-да, С.А.Ныязовың СССР йыкылансоң тэзеленмэге, халкың өңүнде өзүни акламага болан умыдыны ёк этди. Кануны ёл билен президент сайланжагына умыды болманы үчин-де ол хэкимieti элде сакламак үчин эден-этдилиге йүз урды.

Түркмениң: ”Эгри агач ярсгынына гидер” диен накылы бар. Ныязовыңкы-да хут шол болды. Ол совет дөврүндэки өңки эден этмишлериниң үстүни басырмак үчин гарашсызлык йылларында өңкүден-де бетер, агыр этмишлере йүз урды. Ол халкың өңүнде жогап окамалы гүнүни мүмкин болдугыча дашлашдырмак үчин гүмүртик шахсыетлери, паракорлары, огрулары, кеззаплары ве өзи ялы өң түркмен халкына каст эден овнуклы-ирили везипепаразлары дашына үйшүрип, дөвлети доландырды ве доландырмагыны довам эдйэр. Нетижеде юртда адам хукуклары гөдек бозуляр, сөз, метбугат, йыгнаклар азатлыгы ёк, көппартиялылыга, эркин сайлавлара ёл берленок. Бир сөз билен айданыңда, хэзирки заман дөвлетиниң эсасларыны дүзйән алапатлар Түркменистанда дүйбүнден ёк. Сапармырат Ныязов хэкимiet башында отурса, ол эсасларың дөрөмегине хич хачан ёл берилмежеги-де айдың.

Ягдай шейле болансоң, Түркменистаның дөвлетиниң халкара абрайы бу гүн айдып диерден пес. Ол шейле бир пес велин, хатда бизиң сөвда партнерларымыз инди бизиң харыдымызы гөзүмизе басып алып, онуң кануны бахасыны төлемекден боюн гачырмага ченли барып етдилер. Хэзирки вагтда Украин ве рус ёлбашчыларының түркмен газының экспортының төлеглери меселесинде йүз уран эден-этдилеклери мунуң айдың мысалыдыр. Хэзирки заман халкара гатнашыкларының практикасында өрән сейрек душян бу эрбет ягдай эйсем нэме себэпден мүмкин боляр? Мунуң иң эсасы себэби – Түркменистаның башында халкара абрайы болмадык адамының отуранлыгындадыр! Сапармырат Ныязовың юрдуң не ичинде, не-де дашында абрайы бар. Муны говы билйән украин ве рус ёлбашчылары гөрнетин эден-этдилиге йүз урян болсалар, Эрменистаның, Грузияның ёлбашчылары шелайын хажык-хужук билен түркмениң миллионларча долларлык хакыны ийип ятырлар. С.Ныязов бу ягдайы гөре-

биле оңа чыдамаса алажы ёк. Ол түркмениң ата-баба байлыгыны дегер-дегмезине еле совруп, илатың өлмез-өди чөрегини зордан үпжүн эдип, юрдуң ичинде бәш-үч саны гәби азан яранжаңа өзүни өвдүрип, ”бир гүнүм – хош гүнүме!” эдип, дөвран сүрүп йөр. Элбетде, шейтмесе, онуң дагы башга алажы-да ёк. Абрайлы юртларың ёлбашчылары оңа йүз беренюклар. Абрайлы халкара гурамалары Түркменистаны гарашсызлык алан бейлеки совет республикаларының деңинде өз хатарларына алып, формал тайдан ыкпар этмек билен оңдулар. Эгер С.Ныязов хәкимият башында галса, бу ишиң илерлемежеги хак. Түркменистан билен достлук ачяңлар иң бир ызагалак, халкара абрайы ашыкча болмадык тоталитар режимли дөвлетлер я-да бизиң чиг малларымыза килтини дикйәнлер. Бизиң юрдумыза аңсат экленч гөзлөп гелиән дүрли бизнесменлериң я-да компанияларың векиллериниң ялан өвгүсини халкара абрай дийип гөркезжек болмак, барыптан өвүнжеңликдир. Онда-да дүйби гөрнүп дуран өвүнжеңлик.

Айдылан себәплере гөрә-де, Түркменистан агыр сыясы, ыкдысады, медени ве ахлак кризисине чүмди. Түркмен топрагының дине бир мадды, материал байлыклары дөл-де, эйсем рухы, адам байлыклары-да еле соврулды. Бу ягдай бизиң топрагымызың кесе ерлилере гайтадан узак вагтлайын элгарама хала дүшмек ховпуны дөретди.

Йөне велин, эдил хәзир бу ягдайың өңүне бөвет басмага ве гаранкылыкдан чыкмага тарыхы мүмкинчилик дөреди. Ол хем болса, ене-де бирнәче гүнден, ягны 1997-нжи йылың 21-нжи июнында С.Ныязовың кануны ёлбашчылык мөхлетиниң гутаряңлыгы билен багланышыклыдыр. Элбетде, ол хәзире бу гүне ченли юрды, президент дөл-де, эйсем ТКП МК-ның 1-нжи секретары хөкмүнде доландырып гелди. Ол Түркменистаның илкинжи президенти дөл-де, эйсем онуң озалкы масгарасы чыкан компартиясының иң соңкы 1-нжи секретарыдыр! Себәби сөз, метбугат, йыгнаклар азатлыгының, бәслешикли сайлавларың, көппартиялылыгың, эркин парламентиң ёк еринде, хәкимиятиң деңхукуклы үч шаха бөлүнмейән юрдунда президентлик институты-да ёкдур ве болуп хем билмез! Президент дийлип, демократик хукук дөвлетине махсус әхли када-канунларың биркемсиз херекет эдйән ве адам хукукларына хормат гоюлян юртларың дөвлет ёлбашчыларына айдылар. Шол атрибутларың болмадык юрдуның ёлбашчысына формал тайдан президент адыны гөтерйәнлигине гарамаздан, диктатор дийилйәр.

Бу гүн С.Ныязова ене-де бир гезек, (белки-де, иң соңкы гезек!) түркмен халкының өңүнде әхли этмишлери үчин йүлүнмек мүмкинчилиги ачыляр. Йөне мунуң үчин 21-нжи июндан соң юртда бәслешикли эсасда президент сайлавларыны гечирмели. Бирнәче йыл мундан озал СССР-иң йыкылмагы билен багланышыклы эмеле гелен конкрет тарыхы шертлериң нетижесинде С.Ныязовың бу гүне ченли хәкимият башында галмагына ”депме-халал” кануны ягдай дөрәпди дийсе болар. Эмма ене-де бары-ёгы бирнәче гүнден соң бу ”депме-халал” мөхлет-де гутаряр. Чүнки 1994-нжи йылың 15-нжи январында онуң президентлик мөхлетини 2002-нжи йыла деңич узалтмак барада гечирилен референдум биканундыр. Ол референдум Түркменистан гарашсызлык аландан соң бүтин халк тарапындан кабул эдилен ве шол вагткы Межлисте тассыкланан Баш Канунының мөхүм маддаларыны бозяр. Олар шу ашакдакылардан ыбарат:

1. Конститусияның 55-нжи маддасында: ”Шол бир адам ызлы-ызына ики мөхлетден артык Президент болуп билмез” дийлип белленен. С.Ныязов болса, 1990 ве 1992-нжи йыларда ызлы-ызына ики гезек Президент сайланды. Диймек, бу мадда гөрә, онуң кануны президентлик мөхлетиниң 1997-нжи йылың 21-нжи июнында доляңлыгы жеделсиздир.

2. Конституцияда Президентлик мөхлетини референдум аркалы узалдып боляндыгы догкуда хич хили мадда ёк.
3. Ёхлихалк референдумыны гечирмегиң дүзгүнлерине гөрә, референдум ресми карар кабул эдиленден бейләк азындан ики айдан соң гечирлип билинйәр. Эмма 1994-нжи йылың 15-нжи январындакы референдум ыглан эдиленден догры ярым айдан соң гечирилди. Диймек, онуң нетижелери хакыкы дийлип кабул эдилеп билинмез.
4. Бу референдум гечирilen вагтында эркин сес беришлигиң үпжүн эдилмезлиги ве халкара гөзегчилериң болмазлыгы онуң нетижелериниң кануны дийлип ыкпар эдилмегине ёл гоймаяр. Хут шу себәплере гөрә-де, онуң нетижелерини дүниәниң демократики юртлары ыкпар этмедилер. Диймек, ол юрдуң өз ичинде-де биканундыр.
5. Иң эсасы зат-да, бу меселеде юрдуң Баш Канунының 115-нжи маддасының гөдек бозулмагыдыр. Ол маддада шейле дийилйәр: ”Конститусияның республикан доландырыш формасы хакындакы дүзгүнлери үйтгедилип билинмез.” Президент сайлавлары ве муңа дегишли Конститусион маддалар болса, элбетде, республикан доландырыш формасының дүзгүнлерине дегишлидир.

Диймек, агзалан бәш саны дегерли себәбе гөрә, С.А.Ныязовың Түркменистаның Президенти везипесиниң 1994-нжи йылың 15-нжи январындакы биканун референдум эсасында 2002-нжи йыла ченли узалдылмагы галпдыр ве хич бир дөвлет канунына габат гелмейәр. Бу хакыкатдан гелип чыкян хукук акты ашакдакыдан ыбаратдыр: 1997-нжи йылың 21-нжи июнында С.Ныязовың кануны Президентлик мөхлети гутаряр. Нетижеде бу сенеден соңкы ики айың ичинде юртда Президент сайлавларыны тайынламагың ве оны гечирмегиң анык гүнүни беллемек зерурлыгы эмеле гелйәр. Түркмен дөвлетиниң ве түркмен халкының гелжекки ыкбалы билен гөс-гөни багланышыклы болан бу тарыхы сене мынасыбетли мен түркмен халкыны, юрдуң межлисини ве онуң хәзирки Президентини гутлаярын хем-де олары Түркменистан дөвлетиниң Конституциясының, Баш канунының 55 ве 56-нжы маддаларының эсасында тәзе Президент сайлавларыны гечирмәге чагырырын!

Бу сайлавлар Халкара хукук нормаларына лайыклыкта: эркин, бәслешикли гечирилмелидир. Сайлавларың нетижесиниң кануны дийлип ыкпар эдилмеги үчин Президентлиге гөркезилен альтернатив кандидатларың хеммесине дең сайлав шертлер үпжүн эдилмелидир ве оларың көпчүликлейин хабар бериш серишделеринден, радиодан, телевидениеден пейдаланмак мүмкинчилиги-де дең болмалыдыр. Сайлавларың гидишине дашары юртлы гарашсыз сынчыларының гөзегчилиги хөкманыдыр.

Сөзүмиң соңунда юрдуң хәзирки ёлбашчысына йүзленмек билен мениң оңа: ”Сапармырат Атаевич, эгер-де сизиң түркмен халкына, түркмен топрагына чигидиң чети ялы йүрегиңиз аваян болса, онда юртда демократик сайлавлар дөбиниң дүзгүне гирмегине ярдам бериң, яранжаңларың гегине гулак асман, өз элиңиз билен юртда эркин, бәслешикли Президент сайлавларыны гурап, Конституцияның талапларына лайыклыкта мирасыңызы индики Президенте абрай билен табшырың! Бу тарыхы мүмкинчилиги ойланышыксыз душуңыздан гечирмәң! – диесим гелйәр. – Чүнки Президент, Парламент сайлавлары диймек, мунуң өзи дөвлетлилигиң дүйп эсасларыдыр. Оларың ёк еринде дөвлет-де ёкдур. Муңа говы дүшүнйән Хашеми Рафсанжаны Эйранда өз эркине сайлавлары гечирди ве Эйран дөвлетиниң беркарарлыгыны өз шахсы бәхбитлеринден ёкарда гоймагы башарды. Сизиң иң болманда шондан гөрелде алмагыңыз герек. Дөвлетлилик меселесинде халкымызы моллачылык Эйран режиминден-де ыза галдырып, түркменлери намыса гоймаң!”

Эгер айдылан мөхлетде юртда Президент сайлавлары гечирилмесе, онда 1997-нжи йылың 21-нжи июнындан соң Түркменистаның кануны суратда Президентсиз гаяндыгыны, мунуң болса, юрдуң халкара абрайының хас-да песе гачмагына, нетижеде түркмен халкының мадды хал-ягдайының өңкүден-де ярамазлашмагына гетиржекдигини ятладып гоймак ислейэрин. Элбетде, мунуң үчин гүнәси гечилмежек жогапкәрчилигиң болса, юртда кануны Президент сайлавларының гечирилмегине бөвет болан адамларың үстүне дүшжекдиги икучсыздыр.

А.Велсапар,
1997-нжи йылың 17-нжи июны